

POSTMODERNIZM W LITERATURZE I KULTURZE KRAJÓW EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ, red. H. Janaszek-Ivaničková – D. Fokkema, Katowice: Śląsk, 1995, 312 s.

Myšlení o filozofii, vědě, kultuře, umění, literatuře v západním světě je v posledních letech silně poznamenáno konceptem **postmodernismu**. Mezi ty, kdo jej soustavně propagují a propracovávají, patří nizozemský teoretik literatury a komparatista Douwe W. Fokkema (spolueditor sborníků *Approaching Postmodernism*, 1986, a *Exploring Postmodernism*, 1987; další jeho práce je přístupná i v polském překladu: *Historia literatury, modernizm i postmodernizm*, 1994). Podle jeho názoru je postmodernismus výrazně spjat se životním stylem západní společnosti: jednak s její technickou vyspělostí a vysokou životní úrovní, jednak s jejími dlouholetými demokratickými tradicemi umožňujícími svobodný rozvoj vědy a umění – bez jakýchkoli totalitarismů, fundamentalismů, ideologických omezení...

Otázka, zda lyotardovská „la condition postmoderne“ skutečně neplatí pro střední a východní Evropu s jejími odlišnými tradicemi a životními podmínkami, nedává dlouhodobě spát Halině Janaszek-Ivaničkové, slavistce a komparatistce ze Slezské univerzity. Mnozí literární vědci a kritici východních „posttotalitních“ zemí se přijetí konceptu postmodernismu dlouho a houževnatě vzpírali: polemizovali s ním, zpochybňovali ho, zachovávali si úzkostlivou „splendid isolation“ (a někteří tak činí dodnes). Přesto však – podle H. Janaszek-Ivaničkové a dalších – je třeba i v naší oblasti s postmodernismem počítat; nestrkat hlavu do písku, ale raději analyzovat jeho specifickou povahu. Reprezentativním výsledkem této iniciativy katovické badatelky je sborník *Postmodernizm w literaturze i kulturze krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, který obsahuje příspěvky z konference pořádané Slezskou univerzitou na sklonku r. 1993: řada vědců z Polska a ostatních slovanských zemí tu měla příležitost vyměnit si názory právě s D. Fokkemou (ten je spolu s H. Janaszek-Ivaničkovou i editorem sborníku, vydávaného paralelně v polské a anglické mutaci), ale i s několika dalšími kolegy ze západních univerzit.

Zhruba v posledním desetiletí (ale v některých svých anticipacích už mnohem dříve) prochází postmoderní sociokód před našima očima ve východní Evropě výraznou modifikací. Destrukce „velkých narací“ (*meta-narací*) se zde logicky stává především destrukcí totalitního myšlení, institucí a mechanismů s ním spjatých. Je vzpourou proti autoritám, abstraktním ideálům a internacionálním utopiím; je obranou subjektivní svobody, osobní identity, drobných individuálních

narací; a proto paradoxně – i když se vzpírá veškeré služebnosti a odmítá plnit jakékoli mimoumělecké (patriotické, etické, didaktické) úkoly – nemůže být zřejmě postmoderní literatura v této oblasti (zatím?) zcela apolitickou, neangažovanou, hédonisticky motivovanou, nevázanou a nezávaznou hrou. Její tvůrci stále ještě intenzivně reagují na minulé období a jeho relikty ve společnosti, vědě i umění; vyrovnávají se s přežívající byrokracií a s jejím odlidštěným jazykem, demaskují pozůstatky socialistického realismu. K těmto svým specifickým potřebám však s radostí a spontánně využívají postmoderního kódu: ironie, parodie, pastiše, grotesky, absurdity, černého humoru...

Pocit krize, „**vyčerpanosti**“ (srov. slavný esej J. Bartha), devaluace všech životních i uměleckých hodnot a konvencí je u východní generace postmoderních myslitelů a umělců motivován jinak než na Západě; i zde je však jeho výsledkem negativismus, nihilismus, marné úsilí o naplnění a autenticitu, zklamání a rozčarování, často až rezignace, ústící někdy v bezbřehý pragmatismus. „Posláním“ této generace je dekonstrukce kolektivních mýtů (v Polsku, Rusku, ale i v Čechách – srov. práce sémiotika a literárního vědce V. Macury, filozofů V. Bělohradského a M. Petříčka, historiků P. Čorneje, J. Raka a dalších): mýtus národní, mýtus o poslání umění a literatury (literaturocentrismus), celé romanticky zabarvené kulturní *sacrum* se ocitá v troskách; za své bere i obrozenecký historismus, likvidovaný s pomocí parodických re-maků, anekdot, travestií. Mizí patos a s ním spjatý vysoký styl; místo toho nastupují „autentizující“ žánry (deníky, vzpomínky, dopisy – opět většinou s výraznou politickou exponovaností), grotesky a absurdity a hravé jazykové experimenty.

Tuto specifiku postmoderního obratu (považovaného H. Janaszek-Ivaničkovou přímo za obrat koperníkovský) pomáhají editorce ve sborníku dokládat literární vědci a estetikové – představitelé literatury polské, ruské, bulharské, srbské, chorvatské, slovinské, makedonské i slovenské. (Škoda, že české myšlení o literatuře je zastoupeno pouze zprostředkovaně, ve statích polských bohemistů: A. Carová píše o intertextových hrách V. Macury, J. Zarek o předznamenání postmodernismu v pražské Skupině 42.) Sborník přitom obsahuje jak přehledové, panoramatické studie o postmoderní etapě v jednotlivých národních literaturách, tak stati soustředěné na jednotlivé autory a díla (např. W. Gombrowicz, J. Andrzejewski, M. Pankowski, O. Davič).

Tomu všemu ale ještě předchází oddíl věnovaný obecným úvahám o postmodernismu. V jeho čele stojí studie D. Fokkemy o metamorfóze postmodernismu mezi americkým pojetím a evropskou recepcí; příznačné – a nikoli nezávažné – téma má i stará kanadská komparatistka M. E. de Valdésové o **feministických**

aspektech postmoderní intertextuality. Zejména však těmto teoretickým reflexím vévodí v souvislosti s postmodernismem neustále přetřásaný problém **periodizace**. Jaký je vztah postmodernismu k modernismu, co tu vlastně signalizuje předpona POST-, v čem postmodernismus na modernismus navazuje a v čem se vzdaluje (od modernismu s jeho kultem autonomie uměleckého díla a originality tvůrce, formalismem a estétstvím, psychologizujícími přístupy atd.)? Ještě speciálnější problém představuje vztah postmodernismu k **neoavantgardě** (s jejími projevy jako op-art, pop-art, minimal-art, land-art, happening, konceptualismus ad.) a **transavantgardě** (tj. k těm tendencím hlavně ve výtvarném umění posledních desetiletí, které představují jistý návrat k tradici, narativismu, komunikativnosti, figuraci – avšak s ironickou distancí).

Nesmírně zajímavá je také úvaha filozofa a estetika S. Morawského o možnostech rozlišování literatury **poststrukturalistické** a postmoderní. Přese všechno, co je dílům poststrukturalistickým a postmoderním společné (prvky intertextuality, hry, významové mobilnosti, žánrového synkretismu, míšení skutečnosti a fikce aj.), soudí Morawski, že texty autorů poststrukturalistických (k nimž řadí A. Robbe-Grilleta, M. Butora, G. Garcíu Márqueze, J. Cortázara, C. Fuentesese, P. Handkeho, T. Pynchona, a též M. Kunderu) se vyznačují tím, že v nepřehledné temnotě a změti významů, za nejednoznačností lidské existence hledají „pravdu“, směřují k lidské identitě a k určitému konsensu, snaží se vynést odtud určité ideje... To už neplatí o reprezentantech postmoderního „kontinua“ (J. Barth, D. Barthelme, I. Calvino), které je ve znamení eklektického víru motivů a textů, inklinace k masové kultuře a povrchní módnosti. Na rozhraní mezi poststrukturalismem a postmodernismem umísuje Morawski *Satanské verše* S. Rushdieho.

Informaci o sborníku věnovaném postmodernismu zde však podáváme na stránkách *Stylistiky*; položme si tedy nyní otázku, co se od autorů recenzované publikace dovídáme o **stylu** postmoderních textů. A rovnou odpovíme, že v případě těchto textů nelze počítat s vymezením pevného souboru stylistických příznaků; vše se tomu vzpírá, vždyť se přece pohybuje na velice vratké půdě, kde „anything goes“ a „nothing makes any difference“: všechno jde a všechno je jedno. V postmoderním textu je přece vše náhodné a provizorní – důraz je tu na procesualitě, vše je v pohybu, vše se teprve děje. Takový text nesměřuje k jednotě, stabilitě, objektivitě, uzavřenosti, konsensu – vše tu vlastně neustále podléhá negaci (nebo aspoň zpochybnění, zesměšnění), každý prvek si současně protřečí, popírá sám sebe. Proto se tu tolik uplatňují postupy jako **parodie** a **ironie** (radikální, disjunktivní ironie – a jak jinak bývá ještě označována). Proto kromě problematické předpony POST-, kolem níž se vynořilo tolik dohadů, se při chara-

teristicke postmoderního textu (a jeho vztahu ke skutečnosti) výrazně uplatňuje předpona DE-: *destrukce, destabilizace, dezintegrace, decentralizace, demýtizace, demystifikace, demaskování, delegitimizace, dekanonizace, desakralizace, depsychologizace, dekonstrukce, dekompozice, demontáž*..

U tohoto typu textu nelze počítat se strukturovaností, uspořádaností, systémovostí, hierarchizovaností, záměrností – přirozeným stavem textu i světa je **chaos**, amorfnost. Učení J. Derridy (ale do značné míry už M. M. Bachtina) o tom, že v textu vždy převládá „dění různosti“, že akcent je na rozdílech, neshodách, neurčitosti, nejistotě, že diskurz je vždy pluralitní, že v něm dochází k interferenci subjektů, časů, textů, kódů atd., platí v plné míře a především pro text postmoderní. Důležitý není ani tak sám text, jako jeho **intertextuální** vazby a jeho nesčetné **kontexty**. Postmoderní text více než jakýkoli jiný v sobě obsahuje jiné texty (ve formě citátů, aluzí, různých vrstev...); je ve své podstatě heterogenní, hybridní, polyfonní, mnohoznačný, vícehlasý (bachtinovská terminologie), eklektický: proto se v něm tak snadno prostupuje skutečnost a fikce, umění a život, literatura umělecká a produkty masové kultury (kýč, bulvár, triviální čtivo). U takového textu už není možno fetišizovat autonomii, čistotu, původnost, lpět na vysokých estetických standardech; naopak, vše je tu vlastně už opakováno, pouze zprostředkováno, tlumočeno. Všemi interprety (i autory) postmoderních textů je fetišizována spíše **hra**: text představuje volnou hru (*interplay*) slov (a každé slovo už v sobě obsahuje slovo jiné), hlasů (a v každém hlasu slyšíme i hlas cizí), stylů, žánrů. Významový potenciál textu je nevyčerpatelný, text existuje pouze v konkrétní interpretaci čtenáře, je možné jakékoli (ne)porozumění (R. Rorty nebo S. Fish to opět tvrdí o všech textech, ale některé se k takovému zacházení přímo nabízejí). Proto u takto radikálně **otevřených** textů lze mluvit o *smrti autora* (R. Barthes), ale i o *smrti smyslu*: opravdu tu není možno na základě strukturalistických přístupů hledat jednotící sémantické gesto, smysl textu, interpretační invariant, základní princip textové koherence - nic takového.

Podobným způsobem – tedy volně a rozporupně - nakládají autoři a interprety postmoderních textů také s **jazykem**. Jejich postoj k jazyku je do jisté míry ambivalentní, rozpolcený. Na jedné straně: není třeba dělat si iluze o „životě jazyka po smrti smyslu“; někteří vidí jazyk „rozsypaný jako puzzle“, jiní jako totálně vyprázdňený a zmanipulovaný sémiotický systém, který jako prostředek komunikace zcela selhává (nedomluvíme se, vedeme pouze jakési quasi-dialogy...). Nositelé těchto názorů mají potřebu demaskovat a destruovat především schizofrenní oficiální mluvu minulosti a její současné zbytky: jazyk politiky, ideologie a byrokracie, orwellovský *newspeak*, *nowomowe*, *ptydepe* V. Havla, jazyk

zaneřáděný frázemi, klišé, jazykovými odpadky a banalitami. Ale na druhé straně: postmoderní přístupy umožňují uvolněnou, nevázanou hru s jazykem. To, co je demaskováno, parodováno a ironizováno (i jazyk reklam, klipů, triviální literatury, bulvárního tisku aj.), je zároveň i radostně využíváno, svým způsobem povyšováno a glorifikováno.

Jde přímo o orgie rozpoutané jazykové invence (někdy se mluví o *lingvismu* postmoderních textů): předmětem sémantických her se stávají výrazy ze všech vrstev jazyka, archaismy i neologismy, různé idiomy, a jejich spojováním v textu vznikají nonsensy, disonance, paradoxy, někdy až rébusy. Nežřídka se jazyk těchto textů obohacuje i obrazností a metaforikou folklórní tvorby a mýtů (tam, kde se blížíme magickému realismu). Toto jazykové bohatství je pochopitelné: jsou-li postmoderní texty ztělesněním žánrového a stylového synkretismu, vznikají-li tu žánrové koktejly (namíchané např. na jedné straně z fantastiky, mystifikace, ostentativní a demonstrativní fikce, na druhé straně pak z (auto)biografismu, (pseudo)dokumentu atd.), přizpůsobuje se i jazyk principu montáže, koláže... Podle otce postmodernismu v literatuře J. L. Borgese je jazyk „sbírkou citátů“: i to může znamenat jak obohacení výrazového potenciálu, tak nebezpečí manýry, vyprázdněné hry s citáty a aluzemi, nesmyslné verbalistické citátologie.

Zajímavě píše ve sborníku V. Močalovová o moskevské skupině autorů (V. Sorokin, L. Rubinstein, D. Prigov, T. Kibirov), kteří se svou tvorbou pohybují někde mezi pop-artem, postmodernismem a konceptualismem. Právě zde bývají postavy a jejich konflikty zredukovány na konflikty jazyků „smontovaných“ z klišé, frází, citátů, prostředků veřejné rétoriky, odborného stylu i běžné mluvy, masové kultury, porno-literatury i např. vyjadřování postižených osob... Tyto texty se hlásí k postmodernismu i dalším příznačným rysem: vysokým stupněm permanentní autorské reflexe (ovšem distancované, ironické): autor je neustále i interpretem textu, dochází tu k palimpsestovému vrstvení komentářů na komentáře, interpretací na interpretace. Celé toto jazykové „puzzle“ se pak před čtenářem mihá na ploše dekomponovaného textu: ze syntaktických konstrukcí zbývají jen eliptické a nespojitě fragmenty, mizí hypotaxe, text je plný parentéz, opakování a návratů, repliky dialogu jsou neukončené; a v této „amorfní struktuře“ samozřejmě vznikají nečekané konotace a krátká spojení. Jak ukazuje V. Močalovová, svět je tu totožný s textem, vše je jazykem a jazyk je vším (v konceptualistickém duchu); dramatickosti textu má intertextovou povahu, střety se odehrávají mezi jazyky a styly; text je vždy „textem o textu“, zároveň i „textem v textu“...

Zvláštního ocenění zasluhuje, že se ve sborníku podařilo obsáhlý soubor studií o literárním postmodernismu doplnit – v posledním oddíle – několika příspěvky o projevech postmodernismu v jiných druzích umění. Přesvědčivá je zvláště stař T. **Miczky** o postmoderních hrách ve **filmu**. Ukazuje na jedné straně společné momenty vývoje filmu a literatury v postmoderní době: i filmová řeč se do značné míry vyčerpala, proto rovněž využívá intertextových možností, rozpoutává hru stylů a žánrů, odlišných poetik a citátů, parodických pasáží, oblíbené je retro a re-make (ostatně některé techniky montáže, střihu atd. pronikly do literatury právě z filmu). Na druhé straně se však film (ve srovnání s literaturou daleko více) stává – např. přes spojení s televizí – součástí magického, uměle generovaného světa nových manipulací a mytologií: světa reklam, komiksů, videoklipů a video-artu, počítačových her, virtuální reality...

Jazyk filmu se tedy vyvíjí směrem k postmodernismu (v dílech režisérů jako D. Lynch, P. Greenaway) asi ještě překotněji než jazyk literatury. Zastavme se na závěr – s autory recenzovaného sborníku – ještě u jednoho rysu postmoderního jazyka a světa, který se z celkového obrazu chaosu a destrukce vymyká. Jazyk těchto textů představuje i erupci a míšení nejrůznějších kódů: pronikají sem záznamy běžné mluvy, prvky projevů nespisovných, slangových a vulgárních, různé projevy jazykové a společenské periférie, a také kódy **menšin** a v různé míře diskriminovaných společenských skupin. Postmoderní „anything goes“ umožňuje všem těmto kódům žít, koexistovat, vzájemně se tolerovat a snášet. Levinasovské porozumění pro druhého, vnímání a respektování jinakosti, hledání stop tváře druhého ve vlastní tváři (takto interpretuje A. **Jamroziakowa** tváře na obrazech M. Lubowského) dochází v této pluralitě, v tomto třetivém code-switching a code-mixing, v tomto zvýznamňování marginálií svého přirozeného naplnění. I tento aspekt nám editoři a autoři sborníku pomohli pochopit – a umožnili tak čtenářům skutečně názorný a mnohostranný vhled do labyrintu postmoderní kultury.

JANA HOFFMANNOVÁ